

Євген СВЕРСТЮК | БОГ У ШЕВЧЕНКОВОМУ ЖИТТІ І СЛОВІ*

Якби сто років тому хтось підняв питання про атеїзм Шевченка, то на нього покивали б головою. Мовляв, кому що, а курці просо: сам ледащо, та ще й шукає собі союзників...

Сучасникам поета ще менше спадало на думку таке питання, настільки далекі самі вони були від атеїзму. Особливо, коли йдеться про освічену верству, яка розуміла, що Шевченко був серцем Кирило-Методіївського братства, котре не приймало соціально-революційних віянь часу і щиро вірило, що по-справжньому реформувати суспільство можна тільки на засадах християнської релігії.

Що ж стосується простих читачів, то вони в той час, може, й не припускали, що справді є такі люди, які в Бога не вірують, хіба що якісь недолюдки або вже зовсім пропащі. Глибока релігійність входила вже в саме поняття народний поет, бо яким же українським поетом міг бути поет без Бога? Народний поет Шевченко, народний філософ Сковорода – це постаті передусім духовного профілю в тому розумінні, що план побутовий чи соціально-політичний у них не на першому місці. Основною точкою відліку всього у них є Бог, і єдина на землі служба – Йому. Сковорода писав не просто пісні, а «Сад божественних пісень». Шевченко у своїх поемах не зводив політичних рахунків, а ставив царів наче на сповідь перед лицем Бога й розвінчував імперську комедію ідолів та «дядьків отечества чужого».

Про Бога мають свої різні поняття поети, філософи, артисти. Особливо різняться їхнє ставлення до офіційної Церкви.

Так, сумирний німецький пастор Гердер, відомий мислитель, сучасник Гете, у своїй критиці католицької церкви та її тлумачень Біблії ішов далі найрішучіших антиклерикалів. Зате своєю вірою, як протестант, він перевищував ортодоксів. Назагал, питання релігії у творах філософів, моралістів і богословів – це така різноманітність ідей та уявлень, що складається враження, мовби всі говорять різними мовами зовсім різне, але про щось глибоко хвилююче й особисте. Бо в кожного свій образ Бога й свої уявлення про ідеї Святого Письма.

Большевицький стандарт із примусовим матеріалізмом і войовничим атеїзмом усіх зрівняв. У марксистсько-ленінських «дослідженнях» та брошурах усі великі вчені й філософи показані як ідеологічні співучасники – стихійні матеріалісти, діалектики, «борці проти ідеалізму та релігії». Якби якийсь професор у своїх лекціях сказав уголос, що Дарвін або Павлов були віруючими, йому би цього не забули: ставили б питання про одверту чи приховану пропаганду релігійних поглядів. Бо справді, навіщо їм здався такий учений або філософ, якщо він не працює на їхню ідеологію?

За такого підходу істина не була метою дослідження. Автори кон'юнктурно вихоплювали з тексту такі висловлювання, які можна повернути на свій бік.

Окрім того, вони судили по собі. Чим менше розвинена людина, тим легше вона судить про інших по собі. Як тут не згадати одного доброго чоловіка (вченого), якому сказали: «Чому релігійність ви пов'язуєте із малоосвіченістю? Ось американський президент, якого не візьмуть...» Відповідь: «Е, він же тільки перед виборцями вдає релігійного...»

Одне слово, советська людина всіх підозрює у брехні й нещирості. Вона почуває себе, як у джунглях, де всі усіх обманюють і кривлять душею. Тому й поняття її зовсім заплутані та спрочені.

Обман став нормою мислення советської людини, і ця людина писала для нас підручники й книжки.

Як же читали Шевченка колись наші соціялісти-атеїсти?

Ось що писав коректний Михайло Драгоманов. Йому, звісно, не імпонувала Шевченкова іронія проти безбожників. Цитуючи відповідні рядки:

А то заліжете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані Раю,
Немає й Бога, тільки я!

Драгоманов називав «Посланіє» «далеко не так мудрим, як звичайно думають». Про Шевченка до заслання він каже, що поет був «щирим християнином і навіть православним, і коли сердився на попів, то, власне, за те, що вони ставили «храми, каплиці і ікони» не за те, за що треба». Далі Драгоманов заперечує, що Шевченка слід називати соціялістом і революціонером, та критикує напівосвічених клерикалів, схильних називати безбожництвом будь-яке відхилення від догми. Освічений соціяліст Драгоманов знає, що в кожного своя дорога до Бога. Малі люди все тихо переживають, а великі пишуть, шукають, говорять на хвилі екстази, стверджують і заперечують, часто заперечують самі собі. Драгоманов у своїй праці «Шевченко, українофіли й соціалізм» не фальшивить.

Інший соціяліст, Анатолій Луначарський, у своїй знаменитій лекції «Великий народний поет» (1911 року), всіляко наближує Шевченка до своїх позицій:

«Гнівна любов – головна струна лірики й епосу нашого поета. Але це бо і є основне почуття, яким забарвлюється світогляд усякого щирого соціяліста».

Проте коли Луначарський підходить до питань віри Шевченкової, тут він не може його наближувати: освіченість не дозволяє спрощень... Він говорить чесно: «Шевченко по-своєму був релігійний. Він любив Біблію і Євангелію. Там

* Правотис автора збережено.

він часто брав свої мотиви, наслідував псалми і про-років. Ці наслідування, як і псалми, що малюють життя і почуття перших християн, показують кон-геніяльність Шевченка з демократичними поетами нещасного єврейського народу, який створив ті книги, на які, хоч як це не дивовижно, спирається лукава й жорстока, підслеслива й брехлива церква».

Позиції Луначарського цілком зрозумілі. Але тоді, ще в добольшевицьку пору, він був терпимий до віруючого: «Релігійність Шевченкова не стоїть на перешкоді поміж ним і нами».

Ерудит і естет, він навіть захоплюється тими творами, які потім советське шевченкознавство соромливо обминатиме. Процитуюмо: «Шевченкові наслідування псалмів і “пророків” – це диво... Я не знаю інших таких наслідувань, рівних силою і точністю».

Далі він пробує по-своєму виправдати позиції поета: «Релігійність Шевченка природна, як у лю-дини лихоліття, що жадає вірити в тріумф найви-щої правди».

Акцентується, звісно, на «соціальному корінні». Але цього мало, і це навіть не головне. Шевченкова віра була органічніша й глибша: вона йшла від на-родньої традиції, а також від його наскрізь релігій-но-поетичної натури.

Зрештою, слід погодитися із Луначарським, що «релігійність Шевченкова не мала нічого спільного з офіційною релігійністю, а його Бог не подібний до візантійського Саваофа».

Але це вже інше питання. Важливо те, що людям великої культури й на думку не спадало перекручу-вати образи великого поета та підганяти їх під атеїстичні гасла...

Версія про «атеїзм Шевченка» створювалася передусім на ґрунті провінційної малокультурно-сти, поєднаної із грубою кон'юнктурою. Досить пе-реглянути випущену в Москві монографію Марієтти Шагінян про Шевченка, щоб побачити: там, де груба кон'юнктура не була обов'язковою, дослідниця пише без фальшу й без натяжок під агітаційний стандарт. За умов, коли культурні ав-тори (такі, як Сергій Єфремов, Павло Зайцев, Ва-силь Барка) були заборонені або недоступні, чита-чеві залишалася «шевченкознавство», виготовле-не під пресом потрійної цензури: сам заляканий автор, пильний редактор і недремний офіційний рецензент та цензор...

То вже в 1960-ті роки з'явилися окремі автори, які посміли йти в обхід цензури. Редактор, бувало, повертає рукопис: «Ти ж дай нам якісь ідейні акцен-ти – про інтернаціоналізм, антирелігійні мотиви». «Та не було в нього навіть такої “антирелігійности”, як у європейських релігійних діячів-реформа-торів», – намагаєшся пояснити. – «Ет, хто про це знає. А нам потрібно хоч якусь цитату відповідно повернути: слід посилити ідейно-виховний момент, щоб не чіплялись».

То ще діалог, по суті, ліберального характеру. І автор, і редактор розуміють, що все одно ідейні акцен-ти мусять бути, тому що без цього не надруку-ють. Більше того, саме на полі антирелігійних мо-тивів не було великої боротьби з редактором, бо все одно тут нічого не зміниш, коли стандарт загально-

обов'язковий. Змінювати – означає виступати про-ти ідеології і проти фальсифікації Шевченка...

Ось із чого пішла в маси фальшива версія про «атеїзм Шевченка».

Вона вкорінювалася через школу в міру того, як укорінювалася лєнінська ідеологія і «єдино пра-вильний» діалектико-матеріалістичний світогляд у свідомість працівників «ідеологічного фронту». Підручники давали затверджені «правильні тлума-чення». Вибору не було, дискусії не допускалися.

«Село обідране кругом», «чорніше чорної землі блукають люде», «на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує» – це точні образи колгоспної Укра-їни. Їх цитували скрізь як Шевченкову критику ми-колаївського режиму, але ніхто не смів сказати, що це стосується сталінського режиму. І так само ніхто не смів говорити «за Бога».

Така сила ідеологічної гіпнози в умовах партійно-чекістського терору. Якщо десь працюва-ла смілива і чесна думка, то тільки у вузькому колі, і вона не могла піднятися на повен зріст.

Вона не може піднятися й досі: люди залиша-ються в полоні звичних уявлень і форм, тому сприймають нову істину в маленьких дозах. Деякі розгублено розводять руками: «Колись говорили одне, а нині – зовсім інше». А своєї думки у них не було ані тоді, ні тепер.

Навіть на такого велетня, як Олександр Дов-женко, діяла ця гіпноза. У найважчі години життя він записує у своєму щоденнику за 2.01.1946 р.:

«Я почав молитися Богу. Я не мовився йому 37 років, майже не згадував його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. Зараз я постиг невеличку краплину своєї облуди... Помилявся Шевченко, Франко, великі руські мислителі. Шевченко, здаєть-ся мені, через брак культури. “Немає Господа на небі”. Звісно, нема. І Матері Божої нема. Він не існує. Він є. Але його нема. І став я думати, що страшно і вбого на світі, коли його нема, як от зараз, наприклад».

У Довженка, після таких 37 років – совкове ро-зуміння Шевченка! Важко повірити. Але ж Дов-женко був співавтором соцкультури, у якій згасав Шевченків діамант... Послухаймо Довженка в іншу мить духовного спалаху: «“Кобзаря” цитувати труд-но. Він нагадує мені огненну піч, із якої обережно вихоплюють угольки і, перекидаючи їх між пальця-ми, прикурюють».

Отак і він процитував вихоплену і вже погашену вуглину, забувши, як вона світиться у поемі «Сон». Там Шевченко, навіаки, докоряє Богові за те, що той занадто високо на небі. В імперському содомі його забули.

«Нехай, – каже, –

Може, так і треба».

Так і треба! бо немає

Господа на небі!

– спалахує поет.

Та це ж типовий вигук релігійного селянина, який у такій формі викликає громи небесні!

Таки справді, «Кобзаря» важко цитувати. Але його занадто легко цитують... Вихоплюють слова, півречення, які в контексті мають зовсім інший зміст! Між розумними людьми не заведено хапати-ся за слово, коли думка ясна.

У побожному народі кажуть: «Не гнівть Бога», «Не нарікайте на Бога», «Не спокушайте Бога».

Видно, цей гріх дуже поширений. Доводить до гріха гнів, велика пристрасть і відчай. Коли дрібний чоловік через особисті невдачі гнівить Бога, то його зупиняють. Та коли чоловік признається, що він, приголомшений неправдою і безкарністю зла, не може відчуті і побачити Бога в безбожному світі, то всі мовчать, задумавшись: адже кожен має подібний гріх.

То не гріх гордині чи ображеного самолюбства – то гріх захмареної, пригніченої душі. А коли поет пише про долю народу й дорікає Богові:

Та, може, радишся з панами,
Як править миром!

то всі розуміють, що це не питання, а гаряче слово. А коли поет у пристрасному спалаху кидає:

Так і треба! бо немає
Господа на небі!

– то всі розуміють, що це не логічний постулат «нема Бога», а виклик мовчазному Богові: якщо нема кари на тих, що правдою торгують і Господа зневажають, то виходить так, наче Бога нема.

Інші кажуть: «Я не можу збагнути, чому Бог усе те терпить!» – це те саме, але зрозуміліше. Такі питання й апеляції до Бога лунають тисячоліттями, їх ставлять люди віруючі – і що більше віруючі, тим більше ці питання їх мучать.

Але людина безбожна завжди радіє, коли почує будь-які нарікання на Бога від «праведника». Ось, мовляв, навіть побожний підтверджує.

Та побожний не це підтверджує. Він, за Шевченком, повторює:

Моліться Богові одному,
Моліться правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться.

Можна розгорнути Біблію і в розділі «Псалми» знайти такі мотиви: у жорстокому світі співець Псалмів покладається на поміч Божу. Але час від часу вриваються у його спів грішні мотиви смутку й відчаю, що переходять у докори («ти нас нашим сусідам віддав на зневагу») і навіть ідуть далі: «Прокиснься ж, – для чого ти, Господи, спиш!» (Псалом 43). «Коли опочити ляжеш, Боже утомлений», – це одна з Шевченкових варіацій на цю тему.

Та коли Шевченко переспівує 52 Псалом «Рече безумець», то він із такими абсолютними акцентами судить безбожництво, що питання про його позицію не виникає:

Пребезумний в серці скаже,
Що Бога немає,
В беззаконії мерзє...

Часто в літературі, згадавши про актуальні натяки в «Неофітах», обминають наскрізну ідею цього твору – мотив християнського всепрощення. Зате акцентують із притиском заклик до боротьби в «Юродивому», написаному в той самий час. Що й казати, мотив шевченківський.

Навіть більше: його постійне марення про людину активного опору, про козака серед свинопасів. Але чи такий уже антихристиянський той мотив, де «святий лицар» «сатрапа в морду затопив, та ще й у церкві»?

Згадаймо євангельське вигнання міняйлів із храму: там Христос у храмі вдається до активної непри-

мирності щодо зневажання святині – як той, хто має моральне право в домі Отця свого.

Мотиви козацької активності, чи, як їх називали, «революційні мотиви», у Шевченка дуже часто є варіацією на тему вигнання міняйлів із храму. Така активність входить у християнську етику навіть як обов'язок, бо вона випливає із діяльної любови. Шевченкова проповідь опору насильству й підступам розлительнів також має характер активного гуманізму, що діє за принципом природного самозахисту:

Убий гадюку, покусає!
Убий, і Бог не покарає!

Шевченкове неприйняття єлейного фарисейства також дуже нагадує євангельське неприйняття. Адже найперші вороги Христові були фарисеї-«одновірці». Чи може бути випадковою Шевченкова інвектива проти своїх – «одновірців», «однодумців» і «шанувальників» усіх часів?

Не вам, в мережаній ліврей,
Донощики і фарисеї,
За правду пресвяту статъ
І за свободу! Розпинать,
А не любить ви вчилися брата!
О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш?

Це, по суті, повторення мотивів Послання до земляків...

Звернімо увагу, що Шевченкові скрізь потрібна легалізація опору. Він скрізь питає Божого благословення. Гайдамаки виходять на праведну війну після освячення ножів у Чигирині:

«Моліться, братія, моліться! –
Так благочинний начина. –
Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.

Іменем Бога благословляє поет на боротьбу за волю й народи Кавказу:

Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда...

Зрештою, кожен твір Шевченка іде в річищі української християнської традиції, якщо розуміти її як річище широке, що об'єднує течії і православні, і протестантські.

Філософія деїзму тлумачить земну історію без втручання в неї Творця світу. Але мало хто може втриматися на таких незворушних висотах... Уже в Книзі Псалмів закладено подвійне уявлення про Бога. З одного боку – це скеля, вічний прихисток для вічної душі й опора для збентеженого духу, який тягнеться до правди. З іншого боку, автор «Псалмів» усіма силами прагне залучити Бога до своєї боротьби з ворогами. Часом навіть пригадується «Енеїда» чи «Іліяда» – де кожен герой має свого бога-покровителя і домагається від нього активної участі в боротьбі на своєму боці.

Ця подвійність є слабкістю усіх синів землі, – синів людських: вони хочуть бачити в Богові останню ціль і останній Суд. Але не можуть вдовольнитися самою вірою і, природно, хочуть зробити Бога співучасником. Коли те інше уявлення, де превалю-

ють земні цілі, запанує над людиною, тоді вона докоряє Богові за те, що «мовчить, як і оті гори предковічні, що політі кровію людською».

І тут розмова з Богом, коли вона ще й наповнюється гординою, вже виходить за грань деїзму – до атеїзму. Саме на цій грані «пребезумний у серці скаже, що Бога немає».

Шевченкові молитви, ридання й відчайні звертання не раз затьмарювали його візію Бога, як пристрасті затьмарюють свідомість і душу кожному. Тільки на чистому плесі душі налагоджується зв'язок із Богом. Як у Лермонтова:

Тогда смиряется души моей тревога,
Тогда расходятся морщины на челе, –
И счастье я могу постигнуть на земле,
И в небесах я вижу Бога.

І молитва починається тоді, коли, за словом того ж поета, «с души, как бремя, скатится сомнение далеко...»

Шевченкова творчість є повсякчасним пориванням до такої душевної ідилії. З неї починається поема «Сон». Вона творить тло його поем і повістей. Але чисте небо затягується хмарою і починає червоніти, як тільки на обрії з'являється вісник зла, розтлитель – розбещений панич або заброда-москаль. Ці одержимі злом «прожигатели жизни» запалюють тихий рай душі. Образ цей у Шевченка розростається до великого символу. Здається, що вслід за розтлителем у світ ідуть апокаліптичні часи...

Нормальний шевченківський світ – це добрий лад християнської душі, мир душі. Він розлитий у його поетичних і прозових творах, у його картинах. Запорукою того спокою душевного є життя у згоді з Богом.

Пригляньмося до творів, які фігурують у нашому літературознавстві як політичні поеми Шевченка. Чому ці «політичні поеми» досі не застаріли? Може, це зовсім не політичні поеми?

Вони відкриваються євангельськими епіграфами, що дають ключ до твору (наш читач звик пропускати цей ключ повз увагу).

Хто б нині читав і перечитував сатиру на царя й царицю та їхній двір? Та коли Шевченко ставить цей двір і всі імперські вартості обличчям перед «духом істини, якого світ не може прийняти...» – то це вже вічна тема.

Хто б нині перечитував «Посланіє» як викривальну розмову з українськими поміщиками 1840-х років? Та коли поет збирає на розмову верхи українського суспільства всіх часів і ставить їх перед основною заповіддю любови – «Якщо хто каже, що любить Бога, а брата свого ненавидить» – то це вічна тема про фарисейство на патріотичному ґрунті.

Усіма головними творами Шевченко перший в українській літературі виходить на поле вічних проблем і останніх питань. І, таким чином, виводить літературу на світовий простір.

Як мало хто в ті часи, Шевченко відчував, що найвища стеля творчості – вічне небо. І Бог у нього постає по-народньому просто, без філософських псевдонімів.

Звідки це смирення серця?

Чи лежало це в натурі Шевченка? Чи не було тут впливу християнської літератури?

Звісно, передусім у натурі: великі люди дуже одверто й нещадно говорять про себе – як перед Богом.

Але серед лектури Шевченка на засланні згадується дуже популярна книжка «Наслідкування Христа» Томи Кемпійського. Ось уривки, які мусли бути близькі Шевченкові. Вони майже про нього.

«По правді великий є той, хто має велику любов. По правді той великий, хто сам у своїх очах малий, і має нізачо всякі найвищі почесі...»

Що більше людина збере свої думки до купи і що просторіше матиме серце, то більше і тим вищі речі вона без труду зрозуміє, тому що вона одержує світло розуміння із високого неба».

Але релігійні позиції письменників засвідчують не так у розмовах про Бога, як у послідовному утвердженні добрих начал. Гординя – це перший гріх, що вносить розлад із Богом. Гріх настільки легалізований, що в побуті слово «гордість» набуло позитивного звучання. У літературі доби романтизму індивідуалізм і гордість стали нормою.

Шевченко і підлягає, і протистоїть цій нормі. Він, за євангельською традицією, не розрізняє гординю і гордість. Жоден із тогочасних поетів так не звойовує гріха гордині й не ворогує із тими, хто «кощунствует в потьмах, как царь ума» («Гризна»). І жоден так щиро не сповідається у творах, як Шевченко («душе моя убогая», «і засохли мої сльози», «дурні та гордії ми люди» тощо). У нього царі, пани і всякі іроди – це передусім пустоцвіт гордості, що підштовхує їх до зла.

Де ми ще знайдемо поетів, які б так сумирно говорили про себе:

Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи.

Коли ми шукаємо Шевченкового середовища в Україні чи в Росії, то повинні розуміти, що це може бути тільки світ, позбавлений імперської офіційної гордині й світської гордині. Пиха придворна, чванливість чиновницька, влада імперського «служивого» – це те, чого в Петербурзі сахалися Шевченко і Гоголь, хоча дороги їхні не сходились. Гоголь здалеку засуджував поета гордині Байрона і навіть «байроніста» Лермонтова обминав мовчанкою. Шевченко обминав «розумних» і насмішливих, що «сонце навіть гудять», і, всупереч тодішньому доброму тонові, протиставляв мудрість серця гордині розуму, запаленого «современными огнями». Поета-ідеаліста Лермонтова, попри його гординю, Шевченко приймав «ради поезії святої».

Згадаймо, що Пушкін на полі релігії дотримувався французького нейтрального тону і, на противагу молодечим спокусам вільнодумства («гавриліяда»), на другому полюсі залишив тільки свій переклад молитви Єфрема Сирина. Навіть Міцкевич віддав данину моді: написав фривольну, в душі просвітництва, «Дарчанку», але потім, долаючи романтичний індивідуалізм, утверджував Бога в душі дещо раціональним способом.

Жаден із великих поетів не жив у повсякчасному діялозі з Богом, як Шевченко. І то ще з дитинства. У душі тієї зворушливої ідилії «Мені тринадцятий минало...»:

Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні